

Angol és magyar nyelv / irodalom között

Kritikafüzér Kappanyos András három paradigmaticus irodalomtudományi szakkönyvéről

Az egység kétségessége és helyreállítása

Megkésett megjegyzések a szerző *Kétséges egység – Az Átokföldje, és amit kezdetünk vele* című monográfiájáról

Kappanyos András T. S. Eliot *The Waste Land* című hosszúverséről írott filológiai-poétikai-interpretációs monográfiája¹ magyar nyelvterületen kétségkívül egyedülálló, hiánypótló szakmunka, s nem csupán az anglistika magyarországi képviselői számára. A szerző a lehető legtöbb oldalról, a lehető legtöbb tényező figyelembevételével igyekszik körüljárni az Eliot-életmű kétségkívül legjelentősebb és létrejötté óta legtöbbet elemzett darabját, a számos megközelítési lehetőség egyfajta szintézisének igényét megfogalmazva. E szintézisigény persze szükségképpen módszertani eklekticizmust is feltételez, mely irodalmi műalkotások elemzése tekintetében nem minden esetben feltétlenül célravezető. Fontos és nehezen eldönthető kérdés, hogy Eliot szándékoltan több szempontból is ugyancsak eklektikus verse értő olvasatainak (a többes szám ilyen komplex irodalmi mű esetében nem véletlen) előállításához produktív módon járul-e hozzá az értelmezési stratégiák többfélesége.

A monográfia öt nagyobb fejezetblokkra oszlik, melyek további három-három rövidebb tanulmányt foglalnak magukban. Könyve első egységét a szerző bevezető fejezetek összességéként határozza meg – a három tanulmány felvázolja az *Átokföldje* filológia és interpretációs szakirodalmának főbb, lényegesebb tételeit (a szinte áttekinthetetlen mennyiségű szakirodalmi tételekből nyilván szelektálni kényszerül), számot vet a vizsgált mű szokatlan irodalomtörténeti rétegzettségével, bemutatja a körülötte az évtizedek során kialakult kultusz főbb állomásait illetve felteszi a mű lehetséges egységére vonatkozó kérdést, mely tulajdonképpen az egész monográfia egyik kulcskérdése is.

---

¹ Hivatkozott kiadás: KAPPANYOS András, *Kétséges egység. Az Átokföldje, és amit kezdetünk vele*, Budapest, Osiris–Balassi Kiadó, 2001.

A vizsgálat tárgyának meghatározása után következnek a filológiai jellegű fejezetek, melyekben Kappanyos András többek között a szerzőség kérdéskörét vizsgálja (közismert filológiai tény, hogy ha a *The Waste Land* megírásában nem is annyira, de a kompozícióban, a szerkesztési munkákban Ezra Pound is tevékenyen közreműködött), valamint számot vet a vizsgált szöveg különböző változataival, azok keletkezésének kronológiájával, továbbá a versben fellelhető intertextuális utalások sokaságával.

A keletkezéstörténet rekonstruálása és bemutatása után a harmadik tanulmányblokk komparatív fejezetek együttese, a szerző itt az összehasonlító irodalomtudomány eszköztárával közelít T. S. Eliot lírai főművéhez, megkísérelve elhelyezni az *Átokföldjét* saját korában, valamint összehasonlítani azt más hasonló intertextuális szövegszervező elveket felvonultató irodalmi művekkel, főként a kortárs és kvázi-szerzőtárs Ezra Pound *Hugh Selwyn Mauberley* című, 1920-as keletkezésű hosszúversével, illetve James Joyce az értelmezőket hasonló volumenű kihívás elé állító *Ulysses*ével, többek között a művekben fellelhető ironikus szövegalakzatok párhuzamaira helyezve a hangsúlyt. Ezen kívül kitér az irodalmi modernség korszakának néhány olyan kulcskérdésére, mint a műalkotások reprezentativitása, a mítoszok használata, illetve a mindenkori szerző involváltsága a szövegben.

A monográfia negyedik egysége talán egyúttal a könyv legfontosabb tanulmányegyüttese is, hiszen ez az analitikus fejezetek gyűjteménye, mely az *Átokföldje* voltaképpen értelmére kérdez rá, megkísérli leírni annak immanens struktúráját. Ilyen irányú vizsgálódását a könyv azzal kezdi, hogy rákérdez a vers műfajára, melyről megállapítja, hogy tulajdonképpen *hiányzik*, hiszen hasonló jellegű költemény ebben a formában a világirodalom történetének korábbi szakaszaiban nem igazán született. A következő tanulmány ezek után négy interpretációs pillérre, Barthes, Iser, Bahtyin és Eco irodalomelméleti megfontolásaira és interpretációs stratégiáira támaszkodva megkísérli a szöveg szegmentálását és a benne fellelhető kulturális kódrendszer felfejtését, előkészítve a terepet arra, hogy az *Átokföldjét* egyfajta rekonstruálható elbeszélésként olvashassuk. A blokk harmadik tanulmányszövege pedig nem kevesebbre, mint a költemény egy lehetséges szüzséjének rekonstrukciójára tesz kísérletet, a *close reading* eszköztárával közelítve meg a lehető legszövegközelibb olvasatot. A lehető legaprólékosabban vizsgálja meg a hosszúvers intertextuális, kulturális és történelmi utalásrendszerét, megállapítva, mely szakaszban kit értelmezhetünk lírai (el)beszélőnek, kinek szól és mire referál a versbeszéd (már ha és amennyiben az *Átokföldje* kapcsán beszélhetünk referenciáról). Miként azt a költeményhez fűzött kommentárjában annak idején maga Eliot is megjegyezte, a szöveg voltaképpen szüzséje azon események láncolata, amelyeket Tiresias látni vél. Kappanyos András e szellemben hangsúlyozottan törekszik a lehető legpontosabb,

legkevésbé önkényes és legkimerítőbb, ám a szöveg teljes megértését elérni szükségszerűen nem tudó olvasat létrehozatalára, mely voltaképpen nem más, mint az egész monográfia egyik fő célkitűzése, s úgy vélem, az analitikus fejezetek e téren méltányolható sikert is érnek el.

A kötet utolsó három tanulmánya, miként arra a szerző maga is kitér, vállaltan spekulatívak – megkísérlik az irodalmi modernség egyik kulcsversét tágabb történeti kontextusban elhelyezni, illetve egysége megteremtésének különböző lehetőségeit számba venni, ám inkább gondolat kísérletek, felvetések formájában, mintsem véglegesnek tekinthető következtetések levonásával. Az első úgymond spekulatív fejezet T. S. Eliot költői főművét a benne található bőséges vízrajzi utalások felől kísérli meg értelmezni, a szöveg egyfajta topográfiai olvasatát tételezve. A második tanulmány egy irodalomelméleti orientáltaságú olvasattal áll elő, nevezetesen az önreferencia kérdéskörével foglalkozik a *The Waste Land* kapcsán. A szöveg intertextuális referencia-rendszere már-már implikálja annak metairodalmi értelmezési lehetőségeit és önreferens voltát, éppen ezért talán ez a megközelítés a legkevésbé spekulatív a szó negatív értelmében. A kötet egy harmadik, szövegelméleti jellegű felvetése, mely a szövegek egymáshoz való viszonyának milyenségét vizsgálja, a hipertextek kérdése felől közelít az *Átokföldjéhez*. A hipertextualitás (s nem elfelejtendő, hogy Kappanyos András monográfiája a 2000-es évek elején jelent meg, mikor a kérdéskör még nagyobb újszerűséggel és aktualitással hatott) szoros kapcsolatban áll az irodalmi műalkotások számítógépes reprezentációjának lehetőségeivel. Kappanyos eljátszik azzal a kérdéssel, vajon az *Átokföldje* szokatlanul gazdag irodalmi, történelmi és kulturális utalásrendszere, a szöveg immanenciája hozzáférhetőbbé, átláthatóbbá és könnyebben megérthetővé válna-e a vers és ezen utalásrendszer virtuális, számítógépes reprezentációján, esetleg CD-ROM-on történő kommentált kiadásán keresztül. S persze a fő kérdés, hogy egy ilyen adathordozón megjelenő szöveg és a hozzá kapcsolódó, más szövegekre vonatkozó hipertextuális referenciarendszer még azonos lenne-e azzal, amit T. S. Eliot *Átokföldje* címen megalkotott. A szöveg amúgy is kétséges egysége, immanenciája a reprezentáció e radikális megváltozása esetén lenne a legkétségesebb, állapítja meg a szerző, hiszen ez esetben készen rendelkezésre állna bárki számára az, amihez a befogadó és értelmező csupán aktív interpretációs tevékenység révén juthat közelebb. A gondolkodás és a képzelőerő eme kiiktatása esetén pedig az *Átokföldje* sem bírna többé azzal a jelentésbeli gazdasággal, amellyel önmagában álló, hipertextekkel és kvázi megfejtésekkel meg nem támogatott irodalmi műalkotásként bír, hiszen a szöveg lehetséges jelentései éppen a befogadás és az értelmezés folyamata során konstruálódnak meg. Ha pedig a befogadás folyamatát áthidaljuk, kvázi kiiktatjuk, a befogadót pedig passzív szemlélővé degradáljuk, akkor a szöveg megszűnik esztétikai tárgyként viselkedni, ezáltal pedig

tulajdonképpen elveszíti esztétikai funkcióját. Az ilyen reprezentatív, komplex műalkotások e multimediális reprezentációja megszüntetné a bennük rejlő jelentések kimeríthetlenségét, éppen ezért a szerző végkövetkeztetése szerint kevésbé kívánatos, hiszen pont eredeti intenciójuktól fosztaná meg őket, a teljes tudás illúzióját hintve el bennünk. E ponton a mű egysége, immanenciája felszámolni látszana önmagát. Márpedig az *Átokföldje* egyik mozgatórugója éppen a benne megfogalmazott ismeretelméleti szkepticizmus.

Kappanyos András monográfiája arra a következtetésre jut, hogy az *Átokföldje* és a hasonló összetett irodalmi műalkotások a posztmodern kor embere számára is jelentős jelentésképző potenciállal bírnak, hiszen újra és újra aktív értelmezői magatartásra készítetik a mindenkori befogadót. Lehetséges jelentésrétegeik pedig éppen ezáltal bizonyulhatnak szinte kimeríthetetlennek. Amennyit pedig e minden bizonnyal kimeríthetetlen jelentésrétegekből egyetlen irodalomtudományi monográfia a saját keretein belül megfejteni képes, úgy vélem, Kappanyos kötete annyit meg is fejt.

Miként azt már az elején megjegyeztük, irodalmi műalkotások értelmezése során a módszertani eklekticizmus nem feltétlenül a lehető legproduktívabb megközelítés. Ahogyan arra azonban a szerző is felhívja a figyelmet, egy szöveg-monográfia esetén talán inkább termékeny lehet a módszertani sokszínűség, mint példának okáért egy irodalomtörténeti korszakot bemutató monográfia esetében – főként egy olyan irodalmi mű elemzése terén, melynek valamilyen szintű egysége maga is kérdéses. Produktív megközelítés-e tehát az interpretációs stratégiák eklekticizmusa, ha maga a vizsgált tárgy is vitathatatlanul eklektikus alkotás? Úgy vélem, az *Átokföldje* esetében (s az sem mellékes körülmény, hogy Kappanyos monográfiája majdnem évtizedes kutatómunka eredménye, mely folyamat során az értelmező nézőpontjai is elengedhetetlenül változtak) az értelmezési stratégiák váltogatása, miként arról a könyv következtetéseinek mélysége is tanúskodik, mindenképpen pozitívan járult hozzá a végeredményhez. A szerző igazodott ahhoz a később ténynek bizonyult előfeltevéshez, mely szerint Eliot költői főműve nem olyan természetű szöveg, melyről egy bizonyos következetes, jól körülhatárolt elméletet alkalmazó értelmezői megközelítés szellemében lehetne a lehető legérvényesebb állításokat tenni. Éppen ezért a *Kétséges egység* esetében az eklekticizmusnak sikerül interpretációs szövegszervező elvévé válnia – minél több nézőpontból közelítünk meg és értelmezünk egy szöveget, annál többet tudunk meg róla. A filológia, a hermeneutika, a *close reading*, s bizonyos passzusokban még a dekonstrukció is nem egymást kizárva, hanem egymást kiegészítve jelenik itt meg, az értelmezési stratégiák ilyenén összehangolása pedig mindenképpen jelentős irodalomtörténeti teljesítmény.

Távolságtartó közelítés az elmúlt évszázad irodalmához

A szerző *Hová tűnt a huszadik század?* című válogatott tanulmánykötetéről

Kappanyos András tanulmánykötete² negyedszázad irodalomtörténeti kutatásaiból, már publikált hosszabb-rövidebb tanulmányok tucatjai közül válogat, teszi ezt ugyanakkor nem véletlenszerűen, mint számos irodalomtörténész válogatott tanulmánykötetei, hanem viszonylag jól körülhatárolható koncepció(k) mentén. Miként azt a szerző a kötethez írott előszavában is kifejti, a könyvben szereplő tanulmányok, ha lazán is, de egy tematikai jellemzőjük alapján mindenképpen összefüggenek, párbeszédet kezdeményezve egymással: nevezetesen oly módon, hogy mind a húsz szöveg a huszadik század magyar és európai irodalmának (kor)jelenségeire reflektál.

A szerző válogatott tanulmányainak gyűjteménye nem kapcsolódik szorosan egyik kiemelt kutatási területéhez – a modern brit irodalomhoz, az avantgárd történetéhez, illetve a fordításelméletekhez – sem, ugyanakkor a huszadik század magyar és európai irodalmához mint tágabb irodalomtörténeti kontextushoz annál inkább. A húsz tanulmány négy nagyobb blokkra oszlik; mindegyik tematikus egység öt-öt írást foglal magában. Az első, *Elrendezések* című tanulmányciklus elsősorban olyan elemzéseket tartalmaz, melyek minél részletesebben igyekeznek körüljárni egy-egy választott irodalomtörténeti témát, kulturális mintázatot, minél árnyaltabb képet alkotva róla. Találkozhatunk itt többek között Kosztolányi rímhasználati tendenciáit elemző tanulmánnyal, T. S. Eliot és Halász Gábor irodalomkritikai gondolkodásának hasonlóságait és különbségeit mély részletekbe menően taglaló írással, illetve Kertész Imre prózája, azon belül is főként a *Sorstalanság* fordíthatóságának és / vagy fordíthatatlanságának kérdését feszegető elemzéssel is. A második, *Átvágások* című blokk tömör, lényegre törő írásokat tartalmaz, egy-egy sokkal szűkebb és egyben talán marginálisabb témáról, mint például a K betű használatának tendenciáiról szóló eszmefuttatás József Attila költészetében, vagy Petri György lírájában az életrajzi és a konstruált lírai én közötti feszültségeket és átfedéseket taglaló elemzés. A harmadik fejezet, a *Kibontások* első látásra lényegtelennek, periférikusnak ható irodalmi témákat feldolgozó tanulmányokat tartalmaz, melyek következtetéseit ugyanakkor fontos irodalomtörténeti összefüggésekre világítanak rá. Ilyen példának okáért az irodalmi kánonképzés ellentmondásaival foglalkozó szöveg, Exupéry *A kis herceg* című regényének gyermekkönyv-jellegét firtató elemzés, vagy az a tanulmány, mely arra a kérdésre keresi a választ, vajon mit is tekintenek pornográfiának a

---

² Hivatkozott kiadás: KAPPANYOS András, *Hová tűnt a huszadik század?*, Budapest, Balassi Kiadó, 2013.

magyar és más nemzeti irodalmak kontextusában. A negyedik, *Bekerítések* című egység öt tanulmánya nagyobb, általánosabb irodalomtörténeti és -elméleti kérdésekre keresi a választ, mint például: mik a posztmodern költészet ismérvei, van-e egyáltalán posztmodern költészet, hogyan képződnek és maradnak fenn az irodalomtörténet mítoszai, mit tekinthetünk érvényes és mit önkényes szövegértelmezésnek, illetve hol húzódnak egyáltalán az interpretáció – józan ésszel is belátható – határai?

A kötet tanulmányai tematikai szempontból meglehetősen lazán kapcsolódnak egymáshoz, s kötetbeli elrendeződésük inkább irodalomolvasási metodikák, gondolati sémák mentén, semmint szigorú tematikai megkötések szerint alakult. Éppen ezért úgy vélem, talán az a legcélravezetőbb, ha a négy, egyenként öt-öt változó terjedelmű írást tartalmazó blokkból kiemelünk egy-egy olyan tanulmányt, amely a legeredetibb szempontrendszer szerint közelíti meg saját tárgyát, illetve gondolati íve is a legjobban jellemzi az adott tematikus egységet.

Az első, *Elrendezések* című tanulmányciklusból a második, egyúttal talán az egész kötetben belül leghosszabb, *Két konzervatív kritikus* című írást emelném ki (20–58. oldal). E közel negyven oldal terjedelmű értekezés a költői életműve mellett a XX. század egyik legnagyobb hatású angolszász irodalomkritikusa, T. S. Eliot, illetve magyarországi követője és értelmezője, a maga korában ugyancsak paradigmaticus irodalmár, Halász Gábor irodalomkritikai nézetrendszerének hasonlóságait és különbségeit vizsgálja. Felvázolja Eliot kritikus gondolkodásának filozófiai hátterét, többek között F. H. Bradley és Bertrand Russell rá gyakorolt hatását, a két gondolkodó nézetei közötti radikális különbségeket, majd hosszan, több apróbb részfejezet erejéig elemzi Eliot irodalomszemléletének alakulását, rámutatva a kardinális változásokra is. Kappanyos Eliot kritikus portréjának megrajzolásában jórészt a *Tradition and Individual Talent* című, máig sokat idézett esszéje, illetve a költő-kritikus pályáján végig meghatározó *objective correlative* (tárgyi egyenértékes / megfelelő tárgy) és a *dissociation of sensibility* (az érzékelésmód széttagolódása) fogalmaira támaszkodik. A tanulmány ezt követően megkísérli T. S. Eliot irodalomkritikus szemléletét egyfajta *kritikaelméleti foglalatba*, majd az európai irodalom kontextusába illeszteni, rámutatva Eliot szemléletének egyszerre eklektikus és az idők során folyamatosan változó voltára, ugyanakkor arra is, hogy e szemlélet meglehetősen józan belátásokon alapul. Mindezzel párhuzamosan az elemzés sorra veszi Halász Gábor pályájának fontosabb állomásait, különös tekintettel a T. S. Eliot kritikus életművére való reflexiókra, kiemelve, hogy Halász egyike volt azon irodalmároknak, akik magyar nyelvterületen először reflektáltak Eliot nézeteire, s hogy irodalomkritikai gondolkodására T. S. Eliot korai elképzelései meglehetősen nagy hatást gyakoroltak. Kappanyos kiemelt figyelmet fordít Eliot és Halász Gábor líraszemléletének

rokonságára, a személytelen költészet általuk preferált eszményére, illetve az avantgárd tendenciákhoz való igencsak ellentmondásos viszonyukra, s általánosságban elmondható – összességében jó értelemben vett – kritikusi konzervativizmusukra. A tanulmány végül arra a következtetésre jut, hogy Eliot és Halász lényegében ugyanazt a rendet keresték az irodalomban, s ezt ugyanott is vélték megtalálni: az objektivizmus eszményétől végül mindketten eljutottak az elkerülhetetlen szubjektivizmus valamilyen fokú felvállalásáig. Merész módon rávilágít továbbá arra az igazságtalanságra, hogy amíg Eliotot, mint jelentékeny angolszász kritikust ma világszerte (el)ismerik, addig Halász Gábor neve egyrészt a szerző nyelvi elszigeteltsége, másrészt korai halála okán ma szinte csak lábjegyzetként fordul elő.

A második tanulmányblokk, az *Átvágások* öt egymás mellé komponált írása közül az *Én itt egész jól – Én-narrációk Petri költészetében* című elemzést tartom a kiemelésre legérdemesebbnek (113–119. oldal). Már csak azért is, mert amellett, hogy egy nemrégiben elhunyt, jelentékeny kortárs magyar költő életművét tárgyalja, egy sokkal általánosabb, a magyar irodalomtudomány talaján újra és újra aktuálissá váló problémát elevenít fel, nevezetesen a mindenkori szerző életrajzi énje és az általa konstruált lírai én viszonyát, ezáltal pedig az irodalom lehetséges valóságreferenciáinak ellentmondásait. Ecseteli, hogyan járult hozzá a Petri verseiben (következésként) felépített én-konstrukció a költő körüli, politikai aspektusoktól korántsem mentes kultusz kialakulásához, rávilágítva arra a tényre, hogy magánélet és irodalom olykor összemosódni látszik. Ellentmondásos és bonyolult probléma ugyanakkor, hogy Petri mind művészként és politikai szereplőként, mind pedig magánemberként teljességgel kompromisszumképtelen volt, ami az egyik kontextusban dicséretes, a másikban azonban inkább kiábrándító jellemvonás. A tanulmány végül arra a következtetésre jut, hogy Petri György, pontosabban az általa felépített (s életrajzi személyével nem kevés azonosságot mutató) szövegbéli alteregója voltaképpen a kynikus filozófus az antikvitásig visszavezethető alakjának kései megtestesülése, Diogenész figurájának (poszt)modern feltámadása, aki a mindenki által adottnak vett társadalmi értékrendet alapjaiban kérdőjelezi meg. Kappanyos sejteti továbbá, hogy némely esetben a szerző biográfiai és konstruált énje nem feltétlenül határolható el szorosan egymástól, a referenciális olvasat pedig bizonyos korlátok között igenis érvényes megközelítése lehet egy irodalmi műnek / életműnek.

A harmadik tematikus egységből megítélésem szerint az *Utópia nyelve* című (135–142. oldal), Szathmári Sándor *Kazohinia* című regényét elemző, s azt Huxley *Szép új világ* és Orwell *1984* című klasszikus (ellen)utópiáival összehasonlító tanulmány méltó leginkább az

elfogulatlan figyelemre. Kappanyos András egyenesen irodalomtörténeti remekműnek, az (ellen)utópia műfaja sikeres magyarországi megvalósulásának aposztrofálja Szathmári Sándor valóban méltatlanul keveset emlegetett regényét, mely színvonalában és jelentőségében igenis összemérhető Huxley és Orwell nemzetközileg ismert műveivel mind tartalmi kreativitás, mind pedig regényesztétikai színvonal tekintetében. A tanulmány okfejtése szerint a *Kazohinia* jelentőségét többek között annak is köszönheti, hogy az intertextualitás eszköztárát kiaknázva Jonathan Swift hősét, Gullivert lépteti színre főszereplőként. A főhős által képviselt polgári alapértékek Szathmári regényének keletkezése idején, a XX. században is szinte ugyanazok, mint a Swift-korabeli Angliában, éppen ezért e figura semmit sem veszített aktualitásából, miként a regény fiktív univerzumában karikírozott társadalmi berendezkedés sem változott meg gyökeresen. Ráadásul a regényben meglehetősen eredeti módon két ellenutópia is megjelenik: a túlzottan racionális és a túlzottan irracionális társadalmi berendezkedés – mindkettő ugyanannak, a főszereplő nézőpontjából normálisnak tűnő rendszernek a torzképe. A tanulmány végül merészen azt sejteti – bár ezen állítást explicit módon nem fogalmazza meg – hogy Szathmári Sándor regénye részben a magyar nyelv elszigeteltsége, illetve a benne rejlő talán túlzottan sok (aktuál)politikai elem miatt nem tett, nem tehetett szert olyan nemzetközi ismertségre, mint Huxley és Orwell klasszikusai, sok megoldása azonban jóval eredetibb, mint a két angolszász utópia-regénynek, s végkicsengése is jóval pesszimistább. S ha a *Kazohinia* nem is vált világhírű regénnyé, a magyar irodalmat mindenképpen egy, a mindenkori olvasók számára értékelhető, sajátosan magyar remekművel gazdagítja.

A negyedik, egyúttal utolsó, *Bekerítések* című elemzéseggyüttesből a nemes egyszerűséggel a *Van-e posztmodern líra?* kérdést tematizáló, igencsak invenciózus és lényegre törő tanulmány (169–175. oldal) az, amelyik talán megérdemli, hogy hosszabb kommentárral illessük. Már a címbe foglalt kérdés is provokatív és meglehetősen összetett, éppen ezért nem várható el a szerzőtől sem, hogy egyértelmű választ adjon rá. Eszmefuttatása szerint a posztmodern sokkal inkább *passzív közeg*, mint afféle *aktív erő*, olyan minőség, mely inkább egy adott mű részleteiben jelenik meg, nem pedig annak egészében mutatható ki vegytisztán. Hiszen a posztmodern az irodalomban elsősorban a prózában, azon belül is a regény műfajában hozott gyökeres változásokat, a lírai műnem alapvető tulajdonosságait nagyrészt érintetlenül hagyta. Éppen ezért egyértelműen posztmodernnek nevezhető költészet és költői mű, melyben a posztmodern minőség a poétikai megkomponáltság módjában mutatkozna meg, kristálytiszt formában nem létezik, posztmodern jegyeket kisebb-nagyobb mértékben magán hordozó alkotás azonban annál inkább. Ezen kívül természetesen nagyon

sok múlik a mindenkori befogadón is, a posztmodern ebből kifolyólag pedig nem is annyira poétika eszközszerkezetek, mint inkább befogadói elváráshorizontok összességéként is értelmezhető.

A kötet négy tanulmányciklusából fentebb kiválasztott egy-egy írás jól szemlélteti azt a tematikai variabilitást, amely Kappanyos András tanulmánykötetét jellemzi. Az egybekomponált írások közötti kötőanyag vállaltan laza, mégis úgy vélem, a címben is sejtetett XX. századi tematika kellően összeköti a könyv húsz tanulmány szövegét, egyúttal valamiféle implicit dialógust is kialakítva közöttük. Ha jól megnézzük, minden szöveg egy-egy esettanulmány a XX. század szépirodalmának és / vagy irodalomkritikai gondolkodásának olykor első olvasásra marginálisnak látszó, ám mégis fontosnak bizonyuló jelenségéről, tendenciájáról, melyek alapján – ha nem is konzisztens, egyértelműen meghatározott, sokkal inkább kaleidoszkópszerű – képet, vagy még inkább impressziót kaphatunk a XX. századról, mint (irodalomtörténeti) korszakról és episztéméről. A tanulmányok olykor megpróbálnak mind értelmezői, mind temporális távolságot tartani tárgyuktól és a vizsgált korszaktól (jóllehet kisebb részük még az 1990-es években, tehát a XX. század végén íródott), e távolságtartás azonban a legtöbbször kísérlet marad, részben vagy egészben felszámolódik, s invenciózus közelítésbe torkollik. Ha meg akarjuk válaszolni a könyv címben feltett kérdést: a XX. század egyáltalán nem tűnt el. Mint irodalomtörténeti korszak és episztémé – szoros kapcsolatban az ugyancsak nehezen meghatározható modernséggel – a mai napig velünk van, áthatja életünket, s egyáltalán nem vagyunk túl rajta sem történelmi, sem pedig irodalomtörténeti értelemben, hiába jelöltük ki az ezredfordulót afféle önkényes korszakküszöbként. Kappanyos tanulmánykötete az egyes (eset)tanulmányok következtetésein túl friss, dinamikus, átfogó kép(ek) lehetőségét kínálja a XX. század magyar és európai irodalmának tendenciáiról, e tulajdonsága pedig többé, értékesebbé teszi egy átlagos tematikus / válogatott tanulmánykötetnél.

A fordítás váratlan fordulatai

A szerző *Bajuszbögre, lefordítatlan – Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer* című monográfiájáról

Kappanyos András akadémiai doktori értekezésésként benyújtott és sikerrel megvédett monográfiája³ a közelmúlt magyar irodalom- és kultúratudományi diskurzus igen fontos produktuma, hiszen intencióját és tárgyát tekintve olyan átfogó, szintézisre törekvő fordítástudományi szakkönyv, mely a legfrissebb nemzetközi fordításelméleti trendeket és teoretikus eredményeket a magyarországi műfordítási hagyományok figyelembe vételével mutassa be. A könyv hangsúlyozottan az irodalmi szövegek fordításának elméleti és gyakorlati problémáira korlátozódik, figyelembe véve az irodalmi fordítás sajátos működését és követelményrendszerét, valamint műfordítási példaanyagát illetően a magyar nyelv és kultúra más nyelvekkel és kultúrákkal történetileg kialakult kapcsolataira, illetve viszonylagos elszigeteltségére is igyekszik tekintettel lenni teoretikus és praktikus következtetései levonásakor.

A könyv tíz nagyobb fejezetet képez, önállóan is olvasható, együttesen mégis monográfiává összeálló, terjedelmes tanulmányából az első, *Premisszák* című tematikus egység teoretikus kiindulópontokat keres egyáltalában a műfordítás vizsgálatához, első körben elkülöníti egymástól a *lehetséges* és *lehetetlen* fordítási szituációkat, körüljárja a műfordítás egyszerre lehetséges és lehetetlen voltának paradoxonát, majd határozottan megkülönbözteti egymástól a *nyelvészeti* és a *kulturális* fordításelméleti megközelítést, a nyelvészeti fordítástudomány szilárd, már-már természettudományos egzaktságát, illetve a kulturális fordítástudomány – irodalmi szövegekre sokkal jobban alkalmazható – rugalmasabb, engedékenyebb szempontrendszerét. A tanulmány elkülöníti továbbá egymástól a *kulturális fordítástudományt* és az ennél jóval szűkebb területre koncentráló *műfordítás-elméletet*, rávilágítva arra a tényre, hogy egy egységes, specifikusan a szépirodalmi szövegek fordítását és fordíthatóságát vizsgáló diszciplína, mint olyan, jelenleg hiányzik az elméleti diskurzusból, pedig nagy szükség volna rá, ám kialakítása voltaképpen lehetetlen, hiszen nem tudja megkerülni a folyamatos önreferenciát, illetve a gyakorlatban is hasznosítható elméleti modellek a nyelvek közötti óriási különbségek miatt általában csak egy-egy nyelvpárra alkalmazhatók sikerrel. (Itt érdemes megemlítenünk, hogy a monográfia szerzője, Kappanyos András maga is elsősorban anglista irodalomtörténész és gyakorló műfordító, aki a James Joyce *Ulysses*-ét team-munka keretében nemrégiben újrafordító csoport vezető fordítója volt, így a könyv fordításkritikai példáit elsősorban az angol-magyar nyelvpár, ezen belül is egészen konkrétan sokszor a *Ulysses* szolgáltatja.

---

³ Hivatkozott kiadás: KAPPANYOS András, *Bajuszbögre, lefordítatlan. Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer*, Budapest, Balassi Kiadó, 2015.

A *Pillantás a fekete dobozba* című második nagyobb fejezet bemutat számos ismert fordításmodellezési kísérletet, felvázol több lehetséges megoldási folyamatot a forrásnyelvi szöveg célnyelvre történő átültetésére, rávilágítva arra a tényre, hogy az irodalmi szöveg célnyelvi fordításának folyamata korántsem mechanikus, a fordított célnyelvi szöveg mindig kompromisszumok eredménye, a fordítási folyamat során a célnyelven született irodalmi szöveg elfogadhatóságának kritériumai többször módosulnak. A fejezet utolsó alegysége az irodalmi szöveg fordításának folyamatát és a célnyelvi végeredmény-szöveg elfogadhatóságának mértékét W. B. Yeats *Léda és a hattyú* című szonettjének hat különböző fordításának vizsgálatán keresztül illusztrálja, s köztük a jelentékeny műfordítóként is tevékenykedő szerző, Kappanyos András saját fordítását is egyfajta sajátos *ön-kritika* tárgyává teszi.

A harmadik, *Stratégiák* című fejezet a különböző lehetséges műfordítói stratégiákat veszi sorra, melyek már az antikvitástól, Cicero vagy Szent Jeromos idejétől kezdve választás elé állítják a fordítókat. Kappanyos a fordításelméleti gondolkodás története mentén haladva a szó szerinti és az értelem szerinti, a háziasító, a forrásnyelvi szöveg célnyelvi fordítását a célnyelv kultúrájához igazító és az elidegenítő, valamint referenciakövető és az attitűdkövető fordítási stratégiákat különbözteti meg egymástól. A tanulmány referenciakövetésen a fordított szöveg direkt utalásainak fordítói előtérbe helyezését, attitűdkövetésen ez ezekhez kapcsolódó attitűdök (pl. a szerző szándéka, kulturális pozíciója, a szöveg egykorú olvasóra gyakorolt hatása) érti... Természetesen ez esetben sem maradhat el a teoretikus distinkciók konkrét, gyakorlati műfordítói példákon történő illusztrálása, a szerző a szemléletesség kedvéért pedig igyekszik szélsőséges példákat kiválasztani – a referenciakövető fordítást Nabokov Puskin-fordításán, míg az attitűdkövetést Kosztolányi Lewis Carrol-fordításán mutatja be.

A negyedik, *Mércék* című fejezet a műfordítás szabatosságának mércéit igyekszik meghatározni, a Nyugat műfordítói hagyományának hűség és szépség kritériumának kettősségéből indul ki, azonban e terminusokat pontatlanságuk, túlterhelt esztétikai fogalmiságuk miatt a tanulmány végül elveti, és inkább olyan, objektívebbnek és tudományosabbnak látszó fogalmakat emel a helyükbe, mint a forrásnyelvről a célnyelvbe átültetett szöveg *pontossága* és *élményszerűsége*, illetve *jólformáltsága* vagy *megfelelősége*. Kappanyos érvelése szerint minden irodalmi fordításnak teljesítenie kell bizonyos küszöbfeltételeket, hogy egyáltalán fordításkritika tárgyává tehetővé váljon, és míg korábban a kulturális intézményrendszer szinte automatikusan szűrte ki a hibás, fordítói félreértésektől hemzsegő fordításkísérleteket, napjainkban a számos, a *megfelelőség* kritériumát sem

teljesítő, különböző súlyosságú és jellegű félreértésekkel, pontatlanságokkal terhelt fordított irodalmi szövegek igen nagy számban jelennek meg.

A könyv ötödik fejezetének témáját a fordíthatatlan szöveghelyek képezik. Ez a tanulmány is három alfejezetre oszlik, és aszerint tipologizálja az irodalmi szövegek fordíthatatlanságának megjelenési formáit, hogy azok a forrásnyelv speciális tulajdonságaitól, a forrás- és a célnyelv között fennálló viszonyából, vagy pedig a célnyelven fellépő, nem várt anomáliákból következnek-e. Érdekes és szokatlan fordításelméleti metaforikát használva a tanulmány a fordíthatatlanság három alaptípusát a megmunkált faanyagban megjelenő hibák alapján nevezi el *görcsnek*, *lyuknak* és *foltnak*. A tanulmány *görcs* alatt elsősorban a paranomáziát, a nyílt metanyelvi megnyilvánulásokat, valamint az irodalmi szövegben kódolt szándékos normasértéseket, *lyuk* alatt az egyszerű kulturális különbségeket és a forrásnyelv és a célnyelv közti nyelvtani különbségek okozta egyértelműségi hiányokat, illetve a forrásnyelvben jelenlévő, a célnyelvből azonban hiányzó, így a fordításban sem igazán érzékeltethető réteg- és csoportnyelveket, míg *foltnak* alatt főként olyan nyelvi elemeket és utalásokat ért, amelyeknek a célnyelv kultúrájában sokkal nagyobb jelentőséggel rendelkeznek, mint a forrásnyelvében – itt beszélhetünk többek között a forrásnyelvi szövegben megjelenő, célnyelven írott elemekről, többek között az *Ulysses* magyar mondatfoszlányairól is.

A hatodik fejezet, melynek nemes egyszerűséggel *Gyerekkönyvek* a címe, a gyermekeknek szóló irodalom speciális helyzetét és fordítási lehetőségeit vizsgálja, sajátos *kísérleti terepként* fogva fel a gyermekirodalmat a mindenkori műfordító számára, s a *Micimackó* Karinthy Frigyes általi magyar nyelvű, innovatív-interpretatív újrateremtése mellett egy másik igen merész és extrém példát, Lewis Carrol *Alice in Wonderland* (*Alice csodaországban*) című regényének sajátosan magyar fordítását-átdolgozását, az *Évike csodaországban* címen megjelent adaptációt vizsgál részletesen. Kappanyos érvelése szerint a gyermekirodalmi szövegek efféle domesztikálásának, sajátosan extrém módon a célnyelvre és célkultúrára való hangolásának természetesen van létjogosultsága, az ilyen szabados műfordítások pedig hosszú távon is egy-egy forrásnyelvi szöveg szabatos, széles körben elfogadott, kanonizált szövegek maradhatnak a célnyelv irodalmában, ugyanakkor számos érv szól az újrafordításuk mellett is.

A hetedik, *Távolságok* címet viselő fejezet az irodalmi szöveg fordításának folyamatát vizsgálja, mégpedig azon változások alapján, amelyek a forrásnyelv és a célnyelv kulturális terében végbemennek. A tanulmány vizsgálja a gyakorlati, nyelvek között fennálló genetikai és strukturális távolságokat, a forrásnyelvi szöveg és a célnyelv közege közötti esetleges

időbeli távolságokat, illetve a távolság olyan komplex megnyilvánulási formáit is, mint például a kulturális referenciák különbözőségéből fakadó érthetlenség, a nyelvekben jelenlévő különböző regiszterek, vagy a mesterséges archaizálás – Kappanyos András itt is bő gyakorlati műfordítói példaanyagot prezentál az olvasóknak, többek között Robert Burns, Thaly Kálmán, Weöres Sándor, Esterházy Péter és James Joyce műveit...

A könyv nyolcadik fejezete, a *Lapszusok és laposságok* ismét egy meglehetősen gyakorlatorientált tematikus egység, mely olyan esetekkel foglalkozik, amikor a forrásnyelvi irodalmi szöveg a nyelvi kompetenciák hiányosságát használja fel arra, hogy egy adott szereplőt vagy helyzetet jellemezzen, ez pedig a célnyelvi szövegben különböző fordítási nehézségeket eredményezhet. Kappanyos az esetleges ebből fakadó féleértéseket, a fordítói tévesztéseket (lapszusokat), illetve az olykor nehezen visszaadható rossz vicceket, illetve a fordításukból fakadó *laposságokat* vizsgálja, ezen esetek illusztrálására pedig Tolkien többek között A gyűrűk *ura* című regénytrilógiáját, megint csak Joyce *Ulyssesét*, illetve annak néhány versbetétét (Szenkuthy Miklós fordításában) használja fel.

A kilencedik fejezet az értelmetlen szövegek a fordítók felé támasztott kihívásait tárgyalja, tipologizálva a szépirodalmi szövegekben előforduló értelmetlen textuális elemeket, az írói-költői halandzsza különböző fokozatait és a halandzsaszövegek fordítási lehetőségeit, illetve a rejtett, hermetikus értelem forrásnyelvről a célnyelvre történő fordításának lehetőségeit, olyan új fordításelméleti terminusokat bevezetve, mint példának okáért a *kódátlépés*, a *kényszerfordítás*, a *túlnormalizálás* vagy a *fantomreferencia*, melyek eddig pontosan meg nem nevezett, de kétségtelenül létező és elterjedt műfordítói megoldásokat írnak le minél nagyobb pontosságra törekedve. A példaanyag itt is igen gazdag és változatos: Tóth Árpád egy versének francia fordításától kezdve Joyce a monográfiában az egyébként anglista irodalomtörténész és gyakorló Joyce-fordító számára visszatérő jelleggel remek, szinte mindenre frappáns példákat szolgáltató *Ulyssesén* át egészen Nagy László egyik képverséig bezárólag logikusan, jól követhetően elemzett gyakorlati példákat láthatunk az egyes fordítási szituációkra.

A kötet tizedik, egyben utolsó fejezete, mely Walter Benjamin nevezetes esszéjétől „*A műfordító feladata*” címet kölcsönzi, s többek között Benjamin, Paul de Man, Jacques Derrida és Umberto Eco fordításelméleti állásfoglalásaiból kiindulva különbözteti meg egymástól a fordítást és az értelmezést, a fordítást és a *memetikai* (másolási, utánzási, mém-alkotási) műveleteket, illetve a fordítást és az adaptációt. Kappanyos kissé talán radikális fordításelméleti álláspontja szerint az értelmezési műveletek nem nevezhetők egyértelműen fordításnak, illetve a fordítás maga végső soron nem, de legalábbis nem csak és kizárólag

interpretáció, azaz nem egy adott forrásnyelvi mű célnyelven történő értelmezése, valamint a mémelmélet gondolatmenetét és eredményeit használja fel, hogy elkülönítse egymástól az eredeti, forrásnyelvi műalkotás integritásának megőrzésére törekvő fordítást, illetve a fordítás egyes elemeit új, immár autonóm műalkotások létrehozására felhasználó memetikai műveleteket, melyeknek eredménye egy, az eredetitől immár független művészeti alkotás, adaptáció. Álláspontja szerint a műfordító feladata olyan irodalmi alkotás létrehozása, mely a célnyelv kultúrájában a forrásnyelvi irodalmi alkotással közmegegyezés alapján azonos kanonikus pozíciót foglal el, illetve a forrásnyelvi művel identikusnak tekinthető, megőrizve az eredeti, forrásnyelvi szöveg integritását.. Megítélése szerint az (irodalmári?) közmegegyezés példának okáért alacsonyabb rendű irodalmi produktumoknak tekinti a közvetítő nyelvből készült fordításokat, mint az eredeti forrásnyelvből készületeket, habár még világnyelvek esetében is lehetnek kivételek. A Benjamin esszéjében tétélezett, el soha nem érhető ideát, a „tisztá nyelv”-et pedig a célnyelvi műfordítás talán akkor közelítheti meg, ha bizonyos esetekben olyan revelációkat is felfed a mindenkori olvasó előtt, amely az eredeti mű olvasóközönsége előtt rejtve maradtak...

A monográfia tíz konzisztens, a könyvformába foglalt kisebb változtatásokkal együtt is a szerző akadémiai doktori értekezését képező fejezetét egy függelékként csatolt, tizenegyedik egység is követi, mely *Az ír szarvas agancsa* címet kapta, s lényegében nem más, mint egy fordításkritikai műhelytanulmány, mely a formahű versfordítás mellett és ellen szóló állásfoglalás lehetőségeit vizsgálja. Kappanyos érvelése szerint a versformák kulturális mintázatok, tágabb értelemben tulajdonképpen *mémek*, melyek versengenek a kultúránkban betöltött pozíciókért. A tanulmány egyrészt John Keats *Ode on a Grecian Urn* című versének egy strófáját Nádasdy Ádám általi (rímtelen) fordítását veti össze Tóth Árpád klasszikus formahű fordításával, a formahűség tökéletes példajaként említi Appolinaire *J'ai cuelli ce brin bruyère...* kezdetű nevezetes versének Vas István általi magyar fordítását [*Letéptem ezt a hangaszálat...*], ugyanezen francia versnek veszi górcső alá Paul Celan általi német (rímes) és A. S. Kline általi, ugyancsak formahű angol fordítását, végül eljutva Nádasdy Ádám nagy vitát kiváltott, rímtelen Dante-újrafordításának kritikájáig. Nádasdyval határozott vitába szállva, aki szerint a formahű versfordítás kritériumához való merev ragaszkodás egyszerűen idejétmúlt, Kappanyos inkább a versfordítás formahűsége mellett foglal állást, noha kiemeli, hogy véleménye szerint a forma keretére a mai, radikálisan megváltozott, engedékeny és sokszínű kulturális környezetben nem annyira az olvasóknak vagy a kiadóknak van szükségük, hanem magára a fordítónak, mivel egy eredetileg kötött formában írott költeményt formátlanul-rímtelenül a célnyelvre átkódolni (legalábbis magyar

célnyelv esetén, a magyar műfordítói hagyományt figyelembe véve) sok esetben talán irodalmilag nem elég érdekes feladat. És bár természetesen többféleképpen lehet fordítani, egy formahű versfordítással a fordító képes az azt illúziót kelteni mindenkori olvasójában, hogy műve önálló, autentikus műalkotás, nem csupán valaminek a célnyelvi leképezése...

Kappanyos András teljességre törekvő, legalább egy bizonyos lehetséges *műfordításelmélet* kialakításának igényével fellépő könyve olyan elsősorban olyan ellentmondásokat és önellentmondásokat kísérel meg gazdag példaanyag elemzésbe történő bevonásával feloldani, mint a fordítás lehetősége és / vagy lehetetlensége, maga a konzisztens és univerzális, szépirodalmi művekre applikálható műfordításelmélet lehetségessége vagy lehetetlensége, a fordítói introspekció, a gyakorló irodalmár-műfordítók saját műveik, saját munkamódszerük alapján levont teoretikus következtetéseinek megbízhatatlansága, illetve a *preskripció*, a műfordítással kapcsolatos irányelvek megfogalmazása, a „sikeres” fordítás kritériumainak előíró jellegű meghatározása... A szerző teoretikus álláspontja szerint (mellyel persze azért lehet, sőt, érdemes is vitába szállni) a művészetben ugyan nincs helye előíró jellegű irányelvek lefektetésének, a műfordítás azonban nem, de legalábbis nem teljes értékű művészi szövegalkotás, hanem olyan értelmiségi szakmai munka, amely bizonyos kulturális célokat szolgál, és amelynek gyakorlatára vonatkozóan az egyes nyelvpárok között is igen határozott mércék, sikerességi kritériumok állíthatók fel, és amely meglepően egzaktnak ható működési szabályok mentén írható fel, a szabályokat pedig lényegében a hagyomány, a kulturális közmegegyezés állítja fel.

A munka elméleti forrásai között a fordítástudomány olyan klasszikusai szerepelnek, mint Cicero, Roman Jakobson, Walter Benjamin vagy Eugene Nida, de olyan jelentős kortárs teoretikusokra is nagy számban hivatkozik, mint Lawrence Venuti, Andrew Chesterman, James S. Holmes, Brian Mossop, Umberto Eco vagy éppenséggel a magyar nyelvész, Klaudy Kinga, a tágabb értelemben vett kultúratudományi kontextusból merítve pedig olyan gondolkodókra támaszkodik, mint például Derrida, Paul de Man, Foucault vagy Wolfgang Iser, de olyan paradigmatis magyar fordításelméleti- és történeti monográfiákra is hivatkozik a könyv, mint Rába György *A szép hűtlenek* című régebbi, mára kissé elavult, vagy Józan Ildikó *Mű, fordítás, történet* című munkája. A monográfiáját jó értelemben vett eklekticizmus jellemzi, mindemellett pedig az elmélet sosem megy a gyakorlati példák rovására, hiszen a szerző az *Ulysses*, talán a világirodalom egyik legnehezebben fordítható művének egyik újabb magyar fordítójaként hatalmas praktikus tapasztalatanyaggal rendelkezik, melyet a kellő kritikával és filológusi távolságtartással közölve irodalomtörténészként, elméleti szakemberként is képes volt beépíteni könyve változatos

példaanyagába. Bár mint említettük, a kötet tanulmányai elsősorban az angol-magyar nyelvpárt használva tárnak elénk gyakorlati példákat, találunk azért német-magyar, francia-magyar, olasz-magyar, vagy éppenséggel orosz-angol és magyar-francia példát is, melyek tovább árnyalják a minden esetben konkrét műfordítások alapján leírt teoretikus kategóriák hitelességét. Kappanyos András *Bajuszbögre, lefordítatlan* című, akadémiai nagydoktori értekezésésként méltán megvédett munkája a lehető legtöbb aspektusból járja körül az irodalmi szövegek fordításának elméleti és gyakorlati oldalát, vállalását pedig, ha a vizsgált jelenés természetéből fakadóan szükségszerűen töredékesen is, de teljesíti – a benne foglalt tanulmányok egy koherens, teljességre törekvő műfordításelméleti monográfiává állnak össze, mely specifikusan a szépirodalmi szövegek fordítását illetően vázol fel egy teoretikus keretet, s ezzel végre betölt egy eddig jórészt üresen tátongó helyet a kortárs magyar irodalom- és kultúratudományi diskurzusban.